

1. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author)

j.noroozi@alzahra.ac.ir

2. Postdoctoral Researcher, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran.

m.hanifeh@alzahra.ac.ir

Copyright © 2025, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

An Analytical Study of the Archival Contents of *Dalīl al-Vathā'iq al-Fārsīyah* and Their Relevance to Modern Iranian Historiography

Jamshid Noroozi¹ | Masoumeh Hanifeh²

Abstract

Archival documents are primary sources that give historical research greater legitimacy by allowing scholars to critique, evaluate, and refine historical narratives. The present study considers archival documents and archival centers not just as research materials but also as research topics in themselves. By emphasizing selected data and historical accounts preserved in the Persian documents of the “Center for Compilation, Documentation, and Publication of Najaf al-Ashraf” and through a quantitative review and analysis of their different categories, the study investigates the impact and importance that these materials could have on enriching the research on contemporary history with regard to Iran and Iraq.

Purpose: The objective of this paper is to explain the value of the Persian documents kept in the Najaf al-Ashraf Center for promoting modern Iranian and Iraqi history research, underlining some historical data included within these records.

Method and Research Design: this paper uses a quantitative method in combination with a descriptive-analytical approach, based on 4,411 Persian document titles listed in *Dalīl al-Vathā'iq al-Fārsīyah*.

Findings and Conclusion: The findings show that the Persian documents of the Najaf Center encompass varied and rich information concerning the history of Iranian-Ottoman relations; religious competition between Shi'i and Sunni communities; living conditions of Iranian subjects and pilgrims in the Holy Shrines; interactions and conflicts among Iranian residents in Iraq; demographic information about Iranians living in the Holy Shrines; and the presence and influence of the Iranian state and Iranian clerics in the region during the late Qajar period.

Keywords: Najaf al-Ashraf; Archival Documents; Holy Shrines; *Dalīl al-Vathā'iq al-Fārsīyah*; Qajar.

Citation: Noroozi, J. and Hanifeh, M. (2025). An Analytical Study of the Archival Contents of *Dalīl al-Vathā'iq al-Fārsīyah* and Their Relevance to Modern Iranian Historiography. *Ganjine-ye Asnad*, 35(2), 121-152 | doi: 10.30484/ganj.2025.3279

Ganjine-Ye Asnad

«137»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 10.30484/ganj.2025.3279

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol.: 35, No.: 2, Summer 2025 | pp: 121-152 (32) | Received: 23, Feb. 2025 | Accepted: 15, May. 2025

Historical research

Introduction

Archival documents are among the most important and reliable sources for any historian, adding extensive depth and credibility to historical research. Although substantive materials related to Iranian history are well-preserved in domestic archives, such as the National Library and Archives of Iran, the Ministry of Foreign Affairs Archive, the Parliament Library and Archive, and the Astan Quds Razavi Library, many precious Persian documents have remained in foreign repositories, such as those in Turkey, Russia, Britain, France, and Najaf. These collections are an important source of information regarding Iran's diplomatic relations, activities and status of Iranians abroad, experiences of Iranian pilgrims and travelers, and larger cultural and social exchanges.

In this context, the archival collections in the Najaf Center for Compilation, Documentation, and Publishing play a significant role. Their Persian and Arabic records cover a broad spectrum of documents on scholars, local inhabitants, regional socio-political situations, and relations between Iran and the Ottoman Empire. Accessing data from this center and other similar institutions allows historians to conduct more accurate studies concerning not only political, social, and cultural but also religious history, both of Iran in particular and of its interaction with neighboring areas in general.

The center maintains a vast amount of archival sources: political, administrative, and religious documents; literary works; correspondence; newspapers; poetry books; journals; decrees; documents in regards to property; seals; commemorations; and all sorts of historical documentation. Most of such records come from personal collections and some big families in Najaf, apart from international archives. Keen not to limit itself to the source materials supplied by Ottoman, Iranian, and British archives, the Center has drawn materials from private libraries and educational institutions as well, thereby offering a comprehensive portrait about the historical and social map of Najaf and adjacent regions. Access to a broad spectrum of materials-including fatwas and records of scholarly political and religious activities-provides an opportunity for the users at the center to reconstruct and analyze regional dynamics with increased accuracy and depth.

Materials and Methods

This paper uses a combination of quantitative analysis and a descriptive-analytical approach to understand the value and importance of the Persian documents at the Najaf Center. The quantitative method enables a systematized consideration of the volume and range of documents, while the descriptive-analytical method allows for an examination of their content, historical narratives, and embedded data. The two methods combined in this research address the objective in understanding how these documents can provide supplementation to studies on modern Iranian and Iraqi history and help highlight some rather remarkable historical accounts.

This research is based on the catalog of Persian documents published in *Dalīl al-Vathā'iq al-Fārsīyah*, which contains 4,411 entries. These records fall within the period 1317–1332 AH / 1278–1293 SH, representing a focused temporal framework for studying developments in a particular period of modern history. The nature of the documents included in this study falls within several broad categories: political–administrative materials, financial records, religious and judicial documents, social records, medical documents, and journals. Each of the categories includes several themes, making possible the extraction of detailed historical information by way of thematic analysis. This integrated methodological framework has thus allowed the study to systematically assess the breadth and depth of the documents to establish a sound foundation for generating valid insights into Iranian history.

Results and Discussion

The archival materials encompass a wide thematic range. Political–administrative documents contain information on border disputes, official and unofficial correspondence, administrative appointments, and matters related to Iranian nationals abroad. Financial records include salaries, expenditures, taxes, pensions, and payables to religious institutions that reflect Iran's administrative and religious presence in the region. Religious and judicial documents include fatwas, certificates, wills, and jurisprudential permissions, which indicate how religious authority and legal practice

were intertwined. Social documents speak about pilgrimages, travel conditions, road safety, and the challenges facing travelers; they form some sort of window through which insight into the lived experiences of Iranians may be obtained while navigating regional dynamics. Medical documents include information on the outbreak of diseases, quarantine measures, treatments, and the transport of corpses, shedding light on public health concerns and the vulnerabilities of pilgrims and residents.

Financial materials are the biggest group of documents, especially those related to the payments for lighting and maintenance of religious sites and tombs, and also stipends and salaries of officials. These records emphasize Iran's role in managing the religious institutions and sustaining its religious and cultural influence in the region.

The pilgrimage documents reflect the intensive presence of Iranians in Najaf, Mecca, and Medina during this period. They provide data on travel routes, risks involved, and the impact of the Iran–Ottoman border policies on the conditions that the pilgrims faced. Political–administrative materials, along with other categories, yield valuable information about regional diplomatic affairs, the behavior of Ottoman officials, Iranian involvement in political and religious matters, and the overall history of the period.

The recurring themes in these documents include the large population of Iranians residing in Holy Shrines, the influence of the Iranian clerics and students in religious and social affairs, and the impact brought about by the recurring epidemics and the quarantines imposed in response. These records document such issues as insecurity, forced conscription into the Ottoman army, restrictions on marriage and citizenship, the spread of diseases, and the hardship caused by prolonged quarantines. The repeated appearance of some personalities, including custodians of shrines, caretakers responsible for lighting, and prominent figures, may indicate the direction of further biographical and prosopographical research in order to give more detailed information about their role in the contemporary events.

Conclusion

A combined quantitative and qualitative analysis of the Persian documents preserved at the Najaf Center reveals their exceptional value for reconstructing modern Iranian

history, particularly with respect to Iran-Ottoman relations and the status of Iranian subjects in Iraq. These materials reflect a form of transnational presence and soft power exercised by the Qajar state in the Holy Shrines, maintained through custodians, agents, clerics, and scholars active in political and social affairs. Taken together, the political, financial, legal, social, and medical dimensions of these documents illuminate manifold facets of state performance and migrant life. Records about salaries, pilgrimage, public health, and the transfer of corpses provide evidence for Iran's active role in securing the safety, health, and rights of its subjects outside its borders. For scholarship, these documents represent serious possibilities for interdisciplinary research in the fields of religious diplomacy, social history, and legal studies. They describe the Iran-Ottoman religious and political rivalry, the role of Shi'i clerics in shaping a transnational religious-political sphere, and the responses of the Qajar state to crises such as epidemics, insecurity, and foreign aggression. These documents, therefore, offer a rich basis on which to reinterpret Iranian history from the angle of cross-border interactions and the everyday experiences of Iranian emigrants.

بررسی محتوایی اسناد کتاب «دلیل الوثائق الفارسیه» و اهمیت این اسناد در پژوهش‌های تاریخ معاصر ایران

جمشید نوروزی^۱ | معصومه حنیفه^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرش‌پوی

مقاله پژوهشی

چکیده:

اسناد آرشیوی، از منابع اطلاعاتی دست‌اول برای اعتباربخشی به مطالعات تاریخی است و به کمک آن، می‌توان روایات تاریخی را نقد و بررسی و تکمیل کرد. این پژوهش، برآن است تا به اسناد و مراکز آرشیوی، نه به دید منبع پژوهش، بلکه به عنوان سوژه پژوهش توجه کند. در این راستا، سعی می‌شود تا از طریق برجسته‌ساختن برخی داده‌ها و روایات تاریخی مندرج در اسناد فارسی «مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف‌الأشرف» و نیز بررسی و تحلیل کمی عناوین گوناگون آن، به بررسی تأثیر و اهمیت این اطلاعات در غنای پژوهش‌های تاریخ معاصر ایران و منطقه عراق عرب پرداخته شود.

هدف: بررسی اهمیت اسناد فارسی «مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف‌الأشرف» برای تکمیل مطالعات تاریخ معاصر ایران و عراق عرب، و برجسته‌ساختن برخی داده‌ها و روایات تاریخی مندرج در این اسناد.

روش: این پژوهش، با استفاده از روش کمی و رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر مبنای ۴۴۱۱ عنوان سند فارسی فهرست «دلیل الوثائق الفارسیه» انجام شده است.

یافته‌ها: دستاوردهای پژوهش، بیانگر آن است که اسناد فارسی مرکز نجف‌الأشرف، داده‌های مفید و متنوعی را در زمینه مطالعات تاریخ روابط ایران و عثمانی، رقابت دینی میان مذاهب شیعه و سنی، اوضاع زندگی اتباع و زوار ایرانی در عتبات، نزاع و ارتباطات میان اتباع در عراق عرب، جمعیت ایرانیان مقیم عتبات، و همچنین حضور و نفوذ دولت ایران و علمای ایرانی در منطقه در اواخر قاجار، ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: نجف‌الأشرف (مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف‌الأشرف)؛ اسناد؛ عتبات؛ دلیل الوثائق الفارسیه؛ قاجاریه.

استناد: نوروزی، جمشید و حنیفه، معصومه. (۱۴۰۴). بررسی محتوایی اسناد کتاب «دلیل الوثائق الفارسیه» و اهمیت این اسناد در پژوهش‌های تاریخ معاصر ایران. گنجینه اسناد، ۳۵(۲)، ۱۲۱-۱۵۲. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۷۹

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
j.noroozi@alzahra.ac.ir

۲. پژوهشگر پسادکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
m.hanifeh@alzahra.ac.ir

گنجینه اسناد

۱۳۷

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برعمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۷۹

نمایه در Researchgate, Google Scholar, SID, ISC و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۵، دفتر ۲، تابستان ۱۴۰۴ | صص: ۱۲۱-۱۵۲ (۳۲)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۵ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۲۵

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین ابزارهای تاریخ‌پژوهان، اسناد مراکز آرشیوی است. استفاده از اسناد معتبر در هر پژوهش تاریخی، به غنا و اعتبار داده‌های پژوهش می‌افزاید. بسیاری از اسناد مرتبط با تاریخ ایران در آرشیوهای داخلی همچون سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، کتابخانه آستان قدس رضوی و... در دسترس است؛ ولی تعداد قابل‌توجهی از این اسناد و همچنین اسناد غیرفارسی با موضوع تاریخ ایران در مراکز خارجی مانند آرشیوهای ترکیه، روسیه، آمریکا، انگلیس، فرانسه، و نجف قرار دارد که داده‌های مفیدی از موضوعاتی همچون روابط دیپلماتیک ایران، ارتباطات ایرانیان با سایر ملل، اوضاع ایرانیان مقیم کشورهای خارجی، زوار و سیاحان ایرانی و... به دست می‌دهد. در این میان «مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف‌الاشرف» از مراکزی است که اسناد فارسی و عربی مفیدی را در حوزه علمای، اتباع، عتبات عالیات، اوضاع سیاسی-اجتماعی منطقه، و روابط ایران و عثمانی شامل می‌شود؛ بنابراین، استفاده از داده‌های این آرشیو و مراکز مشابه می‌تواند در توصیف و تحلیل بهتر و دقیق‌تر تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، و دینی ایران و همچنین بازشناسی روابط آن با دولت‌های همسایه مفید واقع شود.

فهرست اسناد فارسی این مرکز شامل ۴۱۱ عنوان در یکی از مجلدهای مجموعه فهرست اسناد آن با عنوان «دلیل الوثائق الفارسیه» منتشر شده است که بازه زمانی ۱۳۱۷-۱۳۳۲ق/۱۲۷۸-۱۲۹۳ش را دربر می‌گیرد. این اسناد را می‌توان براساس محتوا به‌طور کلی به شش دسته تقسیم کرد: اسناد سیاسی-دولتی؛ اسناد مالی؛ اسناد شرعی و قضایی؛ اسناد اجتماعی؛ اسناد سلامت و بهداشت؛ اسناد روزنامه‌ها و مجلات. هریک از این اسناد را نیز می‌توان با توجه به موضوعات گوناگون طبقه‌بندی کرد. انتشار این فهرست اسناد، فرصتی ارزشمند برای پژوهش‌گران تاریخ ایران فراهم آورده است تا با استفاده از مجموعه اسناد منسجم و هدفمند آن در موضوعاتی نظیر وضعیت اتباع، زوار عتبات، روحانیون، و مشکلات سیاسی-اجتماعی آنان، با تمرکز بر تجربه زیسته گروه‌هایی خاص به پژوهش بپردازند. استفاده از این اسناد به بازسازی روایت‌هایی از مناسبات قدرت، دین، مهاجرت، و تعاملات فراملی کمک می‌کند و مستندسازی آن در قالب فهرست اسناد گامی مؤثر در جهت تسهیل دسترسی به اسناد و ارتقای کیفیت مطالعات آرشیوی است. پژوهش حاضر با هدف معرفی این اسناد و بررسی محتوایی آن‌ها، و با استفاده از روش تاریخی و تحلیل کمی و رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است.

۲. پیشینه پژوهش

اگرچه پژوهش مستقلی درباره بررسی کمی موضوعات مندرج در اسناد کتاب «دلیل الوثائق الفارسیه» انجام نشده است، ولی پیشینه پژوهشی این موضوع را می توان در دو گروه شرح داد: دسته نخست، آثاری است که به بررسی مراکز آرشویی گوناگون در سراسر جهان پرداخته اند؛ که از نظر رویکرد با مطالعه حاضر هم سو است؛ ولی از نظر موضوعی و محتوایی، با پژوهش حاضر همخوانی ندارد. در این زمینه، می توان به این آثار اشاره کرد: «آشنایی با آرشو انگلستان» ترجمه شهلا اشرف در فصل نامه گنجینه اسناد به سال ۱۳۸۱؛ گزارش «اسناد فارسی، عربی و ترکی در آرشو ملی پرتغال درباره هرموز و خلیج فارس» از جهانگیر قائم مقامی در مجله بررسی های تاریخی به سال ۱۳۵۶؛ و مقاله «مرکز اسناد آموزش عالی وزارت فرهنگ ترکیه» نوشته عبدالله نجفی در فصل نامه کتاب به سال ۱۳۷۵. گروه دوم پژوهش هایی است که با استفاده از اسناد و منابع مختلف رویدادهای مرتبط با حوزه عتبات، نجف و موضوعات مشابه را بررسی کرده است. از نمونه این پژوهش ها، می توان به این آثار اشاره کرد: مقاله «جایگاه عتبات عالیات در مناسبات ایران و عثمانی عصر قاجار، مطالعه موردی: زوار و حمل جنائز»، اثر داریوش رحمانیان و ثریا شهبواری (انتشار در سال ۱۳۹۱ در پژوهش نامه مطالعات تاریخ فرهنگی)؛ مقاله «بازتاب اجرای قوانین عثمانی در عراق بر وضعیت اجتماعی اتباع ایرانی مقیم عتبات عالیات: ازدواج و خدمت سربازی» اثر ثریا شهبواری (انتشار در سال ۱۴۰۰ در پژوهش نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی)؛ و مقاله «بررسی مسائل و مشکلات زوار ایرانی در زیارت عتبات عالیات در فاصله سال های ۱۹۰۰-۱۹۲۰م/۱۳۱۷-۱۳۴۱ق؛ مطالعه موردی: سوء رفتار مأمورین عثمانی نسبت به زوار» نوشته مرتضی نورائی و مینا معینی (انتشار در سال ۱۳۹۶ در مجله جستارهای تاریخی). رویکرد آثار یادشده، با مطالعه پیش رو تفاوت دارد؛ ولی فهرست نجف الأشرف حاوی اسنادی است که از نظر محتوایی با آثار مذکور همخوانی و همسویی دارد.

هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی کمی و آنالیز محتوایی مندرجات فهرست اسناد فارسی مرکز نجف است و به تحقیق گسترده درباره موضوعی خاص نمی پردازد؛ بنابراین مطالعه حاضر با نمونه پژوهش های یادشده متفاوت است. تفاوت اساسی و عمده پژوهش پیش رو با عناوین یادشده قبلی، در رویکرد کلی آن است. مقاله حاضر، در حوزه سندپژوهی و با تکیه بر مطالعه کمی اسناد انجام شده است و سوژه و موضوع کار آن، اسناد است؛ در حالی که در آثار یادشده، نویسندگان با رویکردی تاریخی، پدیده های را مطالعه کرده اند و در این مسیر، از اسناد به عنوان منبع پژوهش استفاده کرده اند.

۳. معرفی مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف الأشرف

مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف الأشرف، با مدیریت شیخ الکرباسی، از مؤسسات پژوهشی و اسنادی ای است که به معرفی آثار معماری، تاریخی، میراث و علمای نجف اشرف می‌پردازد و اسناد مهمی از این حوزه‌ها را نگهداری می‌کند. اسناد موجود در این مؤسسه، در موضوعات متنوعی دسته‌بندی می‌شود. نمونه حوزه‌های اصلی اسناد این مرکز عبارت‌اند از: اسناد سیاسی؛ مجوزهای روایی و اجتهاد و هبای؛ اسناد اداری؛ شهادت‌نامه؛ دیوان اشعار؛ آثار ادبی؛ مراسلات؛ جشن‌ها و مراسم‌ها؛ سخنرانی‌ها؛ استفتائات؛ اصلاحات؛ اعلانات؛ وقایع تاریخی؛ املاک؛ مَهرها؛ روزنامه‌ها و مجلات؛ مدح‌نامه‌ها؛ وصیت‌نامه‌ها؛ انجمن‌ها و مؤسسات؛ دعوت‌نامه‌ها؛ و... اسناد موجود در این آرشیو، از مجموعه‌های شخصی، خاندان‌های مهم نجف و آرشیوهای بین‌المللی تهیه و گردآوری شده‌است. از آرشیوهای مهمی که مؤسسه نجف‌الأشرف در جمع‌آوری اسناد از آن یاری جسته‌است می‌توان به آرشیوهای عثمانی، ایران، و بریتانیا و نیز اسناد موجود در ادارات رسمی نجف اشاره کرد. مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف‌الأشرف، افزون‌بر آرشیوهای عثمانی، ایران، و بریتانیا، از منابع زیر هم برای گردآوری اسناد مدنظر خود (که عمدتاً درباره شهر نجف و علما و رویدادهای آن است) استفاده کرده‌است (دلیل الوثائق الفارسیه، ۱۴۰۲، ص ۶):

(۱) کتاب‌خانه السید الحکیم؛ (۲) اسنادی از بنیاد کاشف‌الغطاء؛ (۳) کتاب‌خانه امام کاشف‌الغطاء؛ (۴) اسناد استاذ عبدالرزاق محی‌الدین؛ (۵) اسناد استاذ المخزومی؛ (۶) اسناد بیت الکرباسی؛ (۷) اسناد مدرسه علمیه آیت‌الله خویی؛ (۸) اسناد سید بحر العلوم؛ (۹) اسناد بیت النجفی؛ (۱۰) اسناد بیت الصغیر؛ (۱۱) اسناد بیت شمس بغداد؛ (۱۲) اسناد بیت کمونه نجف؛ (۱۳) اسناد بیت تومان؛ (۱۴) اسناد مکتبه القریشی بغداد؛ (۱۵) اسناد بیت مال‌الله؛ (۱۶) اسناد بیت‌المدرس در اصفهان؛ (۱۷) اسناد بیت السید الشفتی؛ (۱۸) اسناد مکتبه السید الروضاتی؛ (۱۹) اسناد مدارس علمیه اصفهان؛ (۲۰) اسناد مجلس شورا و...

باتوجه به این امر، مرکز نجف‌الأشرف، از مهم‌ترین مراکز آرشیوی و پژوهشی در حوزه اسناد و مدارک مربوط به علمای کشورهای اسلامی است. بسیاری از اسناد فتواها، مراسلات و مکاتبات، و فعالیت‌های سیاسی، دینی، و اجتماعی علما که در این مرکز نگهداری می‌شود، در چند مجلد چاپ شده‌است. این مرکز، از هفت قسمت اصلی تشکیل شده‌است که دومین بخش آن مربوط به آرشیو اسناد این مرکز است. این بخش، خود به شش قسمت مجزا تقسیم شده‌است که هر یک حاوی اسناد و مدارک مهم تاریخی درباره نجف و سایر ممالک اسلامی است (دلیل الوثائق الفارسیه، ۱۴۰۲، صص ۵-۹). بخش‌های اصلی هفت‌گانه این مرکز عبارت‌اند از^۱:

۱. این دسته از اسناد به مجوزهایی همچون تولیت، اعطای شغل، و اعطای موقعیت اشاره دارند.
۲. رک. به: دلیل مرکز النجف الأشرف للتألیف والتوثیق والنشر [به زبان عربی] (گزارش خلاصه فعالیت‌ها و ویژگی‌های مرکز تألیف، اسناد و نشر نجف اشرف).

- (۱) بخش رسانه و اسناد فعالیت مرکز: در ارتباط با مستندسازی پیشرفت‌های علمی مرکز
- (۲) بخش اسناد: شامل بخش‌های شش‌گانه اسنادی؛
- (۳) بخش نسخ خطی: شامل هزاران نسخه خطی کپی شده از آرشیوها و کتابخانه‌های مختلف؛
- (۴) بخش تحقیق و دایرةالمعارف‌ها: تهیه و انتشار دایرةالمعارف و پژوهش‌های مرکز؛
- (۵) بخش بیوتات نجف و علما: گردآوری اسناد، دست‌نوشته‌ها و تصاویر خاندان‌های نجف؛
- (۶) بخش مرکز الحسینی: محل نگهداری تمامی آثار و مدارک مربوط به امام حسین (ع)
- (۷) بخش فعالیت‌های جانبی مرکز: متشکل از موزه مشاهیر، آثار مفسرین، نسخه خطی قرآن کریم، و نگارش طولانی‌ترین نسخه قرآن کریم (از نظر مترآز).

۴. تحلیل کمی اسناد کتاب دلیل الوثائق الفارسیه

محتوای اسناد فارسی مرکز نجف اشرف را می‌توان در دسته‌بندی‌های مختلف قرار داد. دسته‌بندی اسناد فارسی به این شرح است: اسناد سیاسی-دولتی (شامل: تعدیات مرزی، مکاتبات رسمی و غیررسمی مقامات، تعیین مشاغل و مأموریت‌ها، اسناد اتباع)؛ اسناد مالی (شامل: مواجب، مصارف و مخارج، مالیات، مستمری)؛ اسناد شرعی و قضایی (شامل: شهادت‌نامه، استفتائات، وصیت‌نامه، مجوزهای روایی و اجتهاد)؛ اسناد اجتماعی (شامل: عزیمت زوار، وضعیت راه‌ها، مشکلات سفر)؛ اسناد سلامت و بهداشت (شامل: قرنطینه، بیماری و درمان، حمل جنازه).

هریک از این دسته‌ها، باتوجه به عناوین اسناد و فراوانی آن‌ها، شامل موضوعات گوناگون است و به‌طور کلی در یکی از زیرگروه‌های زیر قرار می‌گیرد؛ که برخی بیش از هزار برگ و بعضی کم‌تر از بیست برگ سند را در خود جای می‌دهند:

(۱) اسناد مالی: شامل ۱۱۴۳ سند	(۲) اسناد عزیمت زوار: شامل ۷۷۰ سند
(۳) اسناد دولتی: شامل ۴۳۱ سند	(۴) اسناد حقوقی: شامل ۳۵۷ سند
(۵) اسناد اتباع: شامل ۳۹۰ سند	(۶) اسناد سفارش‌نامه: شامل ۲۸۸ سند
(۷) اسناد سلامت و بهداشت: شامل ۲۸۷ سند	(۸) اسناد جنازه‌ها: شامل ۲۷۶ سند

از موضوعات مهمی که می‌توان پس از بررسی مندرجات اسناد یادشده به آن رسید، شرح فعالیت‌های دولت ایران و ایرانیان در زمینهٔ امکان زیارتی و همچنین زواری است که به قصد زیارت به نجف اشرف عزیمت می‌کرده‌اند.^۲ براساس اسناد موجود، ایرانیان در بازهٔ زمانی ۱۳۱۷ق-۱۳۳۲ق/۱۲۷۸ش-۱۲۹۳ش، در نگهداری مقبره‌ها^۳ (اسناد پروندهٔ GH.1321-K8-P6)، روشنای امکان^۴ (اسناد پروندهٔ GH.1321-K8-P7)، تعمیرات مختلف آن^۵ اسناد پروندهٔ

(GH.1318-5-15)، برگزاری مراسم‌های تعزیه‌داری^۶ اسناد پرونده (GH.1321-K8-P7)، و موقوفات نجف^۷ اسناد پرونده (GH.1317-K6-1) شرکت فعال داشته‌اند و هزینه زیادی را در این راه صرف کرده‌اند. همچنین، نیروهای سرحدات ایران و نیز مأموران دولت ایران در شهر نجف اشرف، در جهت آرامش و احقاق حقوق اتباع خود فعالیت می‌کردند (سند شماره^۸ ۵۲۷: GH.1317-K6-1-070؛ سند شماره^۹ ۵۴۹: GH.1329-11-13-40). از نمونه اسنادی که به چنین موضوعاتی اشاره دارد، می‌توان به سندی با عنوان «بی‌نظمی در روشنایی چراغ‌ها، مندرس و کهنه‌بودن و شکستگی چراغ‌ها» (سند شماره ۴۴۷: GH.1318-5-15-75.1) مورخ ۱۳۱۸ق و نیز سندی با عنوان «تعویض چهل چراغ کهنه نجف» (سند شماره ۵۳: GH.1318-5-15-82) مورخ ۲۶ شوال ۱۳۱۸ق اشاره کرد که به مصارف و تعمیرات اماکن زیارتی تأکید دارد؛ به‌طور کلی موضوع مذکور از نظر کمیت نیز تعداد قابل توجهی سند را دربر می‌گیرد. براساس اسناد موجود، زوار و متدیان ایرانی از طریق موقوفات و نذورات خود، و دولت ایران نیز با استفاده از وجوه خزانه، در نگهداری از اماکن زیارتی و مقبره‌های ایرانیان سرشناس در نجف اشرف شرکت داشته‌اند.^{۱۰} همچنین در کنار مراقبت و صرف هزینه در اماکن زیارتی، بخشی از مالیات موقوفات ایرانیان نیز صرف هزینه‌ها و امور مدارس علمیه نجف می‌شد (سند شماره^{۱۱} ۵۲۱: GH.1317-K6-1-042).

از نمونه فعالیت‌ها و وظایف دولت ایران و مأموران ایرانی در نجف - که براساس اسناد این مرکز برشمرده می‌شود - می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

(۱) تحقیق درباره کیفیت و شیوه کار متولیان (سند شماره^{۱۲} ۷۰: GH.1318-5-15-127)؛

(۲) فراهم کردن مسیر حرکت بی‌خطر برای زوار (اسناد شماره ۱۱-۱۳-۱۸۸-۵۳۴-۵۳۵: GH.1321-K8-P6-084؛ GH.1321-K8-P13)؛

(۳) ساخت مریض‌خانه و جنازه‌خانه برای رفاه زوار و جنازه‌ها (اسناد شماره ۲۵-۲۶: GH.1321-K8-P10-007, 009)؛

(۴) مذاکره با دولت‌های همسایه همچون عثمانی برای ایجاد شرایط مناسب برای زوار و اتباع ایرانی (سند شماره^{۱۳} ۴۳: GH.1321-K8-P10-027)؛

(۵) مقابله با هجوم قاتلین و سارقین به کاروان زوار و مجازات آنان (اسناد شماره ۴۸۹-۴۹۱: GH.1317-K12-11-024؛ GH.1317-K20-5-016).

همچنین این اسناد، اطلاعات ارزنده‌ای از مناصب مختلف موجود در مجموعه حرم نجف‌الاشرف در مقطع زمانی ۱۳۱۷-۱۳۳۲ق/۱۲۷۸-۱۲۹۳ش دربر دارد. مشاغل و مناصبی چون تولیت مقبره، فراش صحن نجف، نگه‌دار چهل چراغ، مأمور حفظ الصحه،

۱. اسناد مورد استفاده در این پژوهش از مندرجات فهرست دلیل الوثائق الفارسیه است و عبارت «سند شماره...» به اسناد این فهرست اشاره دارد و براساس شمارگان آن است.

۲. ر.ک. به اسناد شماره ۴۵۸: GH.1318-۱۵-۵-۹۰-۴۶۵؛ ۱۳۱۸: GH.1318-۱۵-۵-۱۱۴-۴۷۰؛ ۱۳۱۸: GH.1318-۱۵-۵-۱۳۷-۴۷۸؛ ۱۳۱۷: GH.1317-۱۵-۵-۲۰-۴۷۰ و... از کتاب *دلیل الوثائق الفارسیه*، ۱۴۰۲، صص ۷۶-۷۷.

۳. هم چنین ر.ک. به اسناد شماره ۵۱۶-۵۲۴: کتاب *دلیل الوثائق الفارسیه*، صص ۸۱-۸۲.

۴. اسنادی که در این قسمت به آن‌ها اشاره شده است فقط یک یا چند نمونه از اسناد فهرست موجود است. برای دسترسی به اسناد بیشتر، به فهرست اسناد کتاب *دلیل الوثائق الفارسیه* رجوع کنید.

خدمه حجاج، قائم مقام بلدی، خدمه و قاری مقبره‌ها، متولی اموال، کارپردازی، قاضی و... از عناوین شغلی‌ای است که در اسناد فارسی این مرکز به چشم می‌خورد.

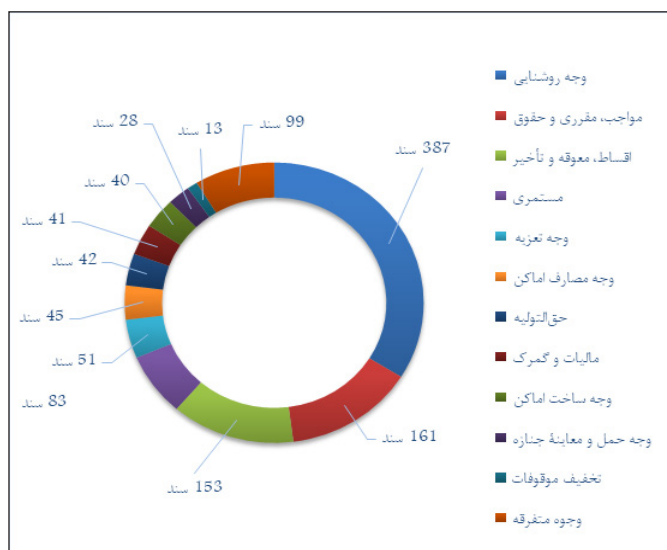
۵. موضوعات مهم و پرتکرار اسناد فارسی مرکز نجف‌الأشرف و اهمیت آن در پژوهش‌های تاریخی

۵.۱. اسناد با موضوعات مالی

یکی از موضوعات موجود در فهرست اسناد فارسی مرکز نجف اشرف که بیشترین کمیت را به خود اختصاص می‌دهد، حوزه مالی است؛ که شامل پرداخت و دریافت وجوه گوناگون می‌شود. با وجود آنکه، عراق عرب در آن زمان جزئی از قلمرو دولت عثمانی بوده است، ولی به دلیل حضور قابل توجه علما و اتباع ایرانی در این منطقه (به‌ویژه در نجف) و همچنین قدرت نفوذ علما در میان اهالی و اتباع، تولید بسیاری از امور مربوط به اماکن مذهبی در اختیار ایرانیان بوده است و متولیان و خدمه آن از سوی دولت ایران و یا علمای ایرانی عتبات انتخاب می‌شده‌اند. بر همین اساس، به هزینه و خرج ایران، وجوه متعددی برای اماکن مذهبی، و اتباع و مأموران ایرانی در عتبات پرداخت می‌شد؛ بنابراین اسناد مالی این مرکز، توصیف مواردی چون بررسی چگونگی حضور ایران در منطقه، تأثیر ایرانیان در منطقه، و نحوه دخالت دولت ایران در نگهداری اماکن مذهبی و نیز فعالیت اتباع در عتبات را تسهیل می‌کند. از دیگر موضوعاتی که از لابه‌لای مندرجات این اسناد می‌توان به آن دست یافت، مباحثی چون شرح آداب و رسوم دینی و مذهبی منطقه در آن روزگار، میزان مخارج دولت ایران در اماکن مذهبی منطقه و دیگر امور مذهبی آن‌جا، و آشنایی با کارپردازان ایرانی مقیم عتبات و نحوه پرداخت مواجب و مقرری به افراد است.

بخشی از اسناد پرشمار مالی در مرکز نجف، به وجوه مربوط به روشنایی اماکن مذهبی و مقبره‌های بزرگان ایرانی مربوط است. بیش از ۴۵۰ سند این فهرست، به موضوع پرداخت وجوه روشنایی و همچنین تعویق و تأخیر در پرداخت اقساط روشنایی اختصاص دارد (سند شماره ۵۱۴: GH.1317-K6-1-015). دیگر مسئله مهم مالی، پرداخت مستمری، مقرری و مواجب مأمورانی است که از سوی دولت ایران به انجام انواع فعالیت‌های مختلف در اماکن مذهبی، کارپردازی ایران، و سرحدات مشغول بوده‌اند (اسناد شماره ۳۰۰: GH.1318-5-17-150؛ ۴۰۲: GH.1321-K7-P1.1-۰۳۳). با وجود تنوع موضوعات اسناد مالی، مهم‌ترین و پرتکرارترین نوع سند مالی در فهرست اسناد نجف، شامل پرداخت وجه روشنایی اماکن و مقابر، پرداخت مقرری، مستمری و مواجب، و اقساط مربوطه می‌شود (نک: نمودار ۲).

نمودار ۲

فراوانی اسناد مالی

۵.۲. اسناد زوار^۱

باتوجه به تعدد قابل توجه اسنادی که به سفرهای زیارتی افراد، بازگشت زوار از عتبات، و نیز سفارش نامه‌هایی که ایرانیان برای سفر به عتبات دریافت کرده‌اند، می‌توان به میزان زیاد سفر اتباع ایرانی به عتبات و مکه و مدینه در بازه زمانی ۱۳۱۷-۱۳۳۲ ق/۱۲۷۸-۱۲۹۳ ش پی‌برد. در مجموع، ۲۶۳ سند از سفرها و بازگشت ایرانیان از عتبات و نیز ۲۱۲ سند، درباره دریافت سفارش نامه برای سفر به عتبات، در فهرست اسناد فارسی مرکز نجف وجود دارد. یکی از این نمونه‌ها، سند شماره ۳۸۱۹ (GH.1320-K7-P20-۶۰) است که در آن به این نکته اشاره می‌شود که تا سال ۱۳۲۰ ق، سالانه بیش از چهار هزار نفر از راه بوشهر و عتبات و جبل و شام و... به سمت مکه و اماکن زیارتی سفر کرده‌اند (دلیل الوثائق الفارسیه، ۱۴۰۲، ص ۵۳۲). سفر به عتبات عالیات، اگرچه در اصل از مناسک رسمی حج نیست، ولی در آن دوران می‌توان از آن به عنوان یکی از آداب معنوی حج یاد کرد (خامه‌یار، ۱۳۹۸، ص ۷۶) بسیاری از حجاج شیعه، پیش از سفر به مکه و یا پس از آن و در راه بازگشت، به عتبات می‌رفتند و آرامگاه‌های ائمه و پیشوایان شیعیان را زیارت می‌کردند. یکی از مسیرهای مهمی که ایرانیان برای رسیدن به مکه و یا مدینه استفاده می‌کردند راه جبل یا نجد بود که از عراق به سمت جزیره العرب می‌رفت و سپس به مکه می‌رسید (سلیمانی، ۱۳۸۰، ج ۴۰، ص ۱۵۳؛ اسناد شماره ۱۲: GH.1321-K8-P13-058 و ۱۳: GH.1321-K8-P13-060). در کنار سایر مسیرهای دریا و خشکی، راه جبل یکی از گذرگاه‌های اصلی زوار ایرانی در راه عتبات بود^۲ (سند شماره ۱۰: GH.1321-K8-P13-053؛ سند شماره ۱۱: GH.1321-K8-P13-054).

۱. پیش از بررسی موضوع، ذکر این نکته لازم است که، به دلیل ارتباط موضوعی و اهمیت عناوین، در بررسی برخی اسناد، چند موضوع مرتبط از دسته‌بندی پانزده‌گانه اولیه، در تلفیق بایکدیگر مطالعه شده‌است. به همین دلیل مجموع اسناد معرفی شده در این گفتار و نیز در برخی از دیگر گفتارها نسبت به شمارگان ابتدایی افزایش یافته‌است که این افزایش به علت بررسی تلفیقی چند موضوع بایکدیگر است.

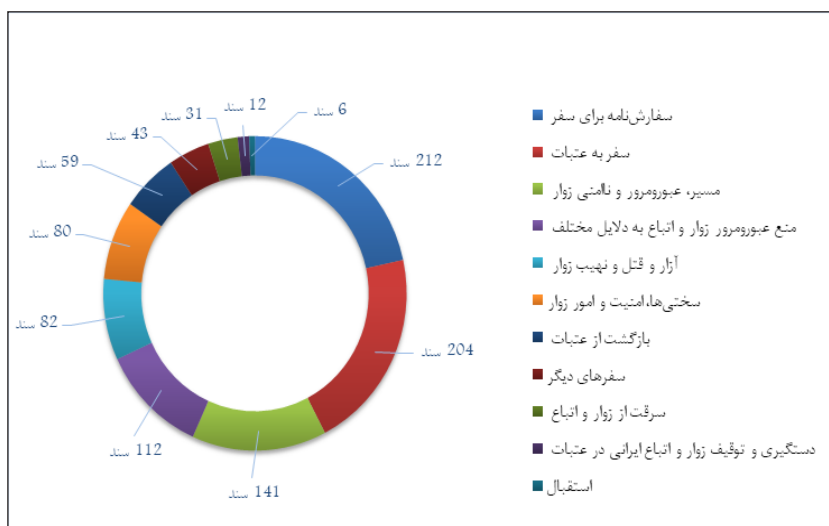
۲. هم چنین برای اطلاع بیشتر درباره راه‌های سفر حج ر.ک. به: جعفریان، رسول، (۱۳۹۵). «گزارشی از راه حج و اماکن مقدسه مکه و مدینه از سال ۱۲۹۶ ق».

۳. برای اطلاعات بیشتر در زمینه راه جبل ر.ک. به سفرنامه تیر اجل در صدمات راه جبل، ۱۲۹۷ ق.

راه جبل، مخاطرات زیادی برای زوار داشت و گاه علما عبور از این مسیر را به دلیل مشکلات متعددش برای زوار، ممنوع اعلام می کردند (سلیمانی، ۱۳۸۰، ج ۴۰، ص ۱۵۳)؛ البته، بعضی اوقات، با رایزنی های متعدد و پس از سپری شدن مدت زمانی، جواز عبور از راه جبل برای زوار و حجاج صادر می شد (سند شماره ۱۵۶: GH.1321-K8-P6-۰۳۱)؛ سند شماره ۱۷۳: GH.1321-K8-P6-055). نوسان موجود در دریافت و یا دریافت نکردن مجوز عبور از مسیر جبل در عصر قاجار، به حدی زیاد بود که در سال ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق، برخی از علما فتوای تحریم راه جبل را صادر کردند (موسوی اصفهانی، ۱۳۹۲، ص ۵۹؛ اسناد شماره ۱۷: GH.1321-K8-P13-065؛ ۳۰۹۴: GH.1320-06-07-24). در ۱۴۱ سند، به ناامنی مسیر عبور و مرور زائران و مشکلات آن اشاره شده است و همچنین موضوع ۱۱۲ سند، درباره صدور دستور دولت و علما در زمینه منع عبور زائران است.

دیگر مشکل موجود بر سر راه زوار ایرانی، مسئله سرقت از کاروان ها و قتل و نهب حجاج و زوار توسط اشرار و راهزنان موجود در راه جبل بود (سلیمانی، ۱۳۸۰، ج ۳۲، ص ۷۱). بیش از ۱۱۰ برگ سند، در زمینه موضوعاتی چون سرقت، قتل و آزار زائران و اتباع ایرانی در عتبات مشاهده می شود (اسناد شماره ۲۲۵ و ۲۳۱: GH.1321-K7-P5-004، ۰۱۰؛ سند شماره ۴۸۹: GH.1317-K20-P5-016). با وجود تمام مشکلات موجود در راه ها و آزار و اذیت زائران توسط اشرار، دیگر مسئله پیش روی ایرانیان، بی توجهی مأموران عرب و عثمانی در برابر این فضای ملتهب بود. بر مبنای مندرجات اسناد متعدد موجود، مأموران سرحدی عثمانی در سال های ۱۳۱۷-۱۳۳۲ق/ ۱۲۷۸-۱۲۹۳ش با تعرض و تعدی به زوار و حجاج ایرانی، و همچنین سایر اتباع ایران، مشکلات بسیاری برای آنان ایجاد می کردند (اسناد شماره ۱۹۸، ۱۹۹: GH.1321-K8-P5-041، 041.1). به مسائل فوق، می توان شیوع بیماری هایی همچون طاعون و وبا در سرحدات (اسناد شماره ۳۱۸۷، ۳۱۸۸: GH.1321-61، 20-09-60) و گرفتاری زوار در مسیر رسیدن به عتبات و مکه و مدینه را نیز اضافه کرد (نک: نمودار ۳).

به دلیل تنوع این دسته از اسناد، تأثیر آن ها در غنای پژوهش های تاریخی ایران معاصر، بیش از اسناد مالی است. مندرجات این اسناد، امکان مطالعه بهتر در حوزه های مختلف اجتماعی، سیاسی و سلامت و بهداشت را ممکن می کند. از نمونه موضوعات مهمی که با استفاده از اسناد عزیمت زوار می توان به آن پرداخت عبارت اند از: بررسی خطرات سفر به عتبات عالیات و عبور اتباع ایرانی از مسیرهای گوناگون در گذشته؛ بازشناسی مناسک زیارت و حج؛ و نیز منازعات دولت ایران و عثمانی در مرزهای مشترک و تأثیر آن بر وضعیت اتباع و زوار.

فردار ۳

فراوانی اسناد زوار

۵.۳. اسناد سیاسی-دولتی

این اسناد، شامل مکاتبات و فرمان‌های حکومتی در موضوعات مختلف سیاسی، مالی، اجتماعی و... است که به دو گروه عمده مالی و غیرمالی تقسیم می‌شود. از اطلاعات این دسته از اسناد، می‌توان برای تقویت مطالعات در زمینه موضوعاتی چون چگونگی حضور و نفوذ ایران در منطقه، شرح و تحلیل روابط سیاسی-اجتماعی ایران در عراق عرب و نیز روابط خارجی ایران با دولت‌هایی نظیر عثمانی، انگلیس، روسیه و... استفاده کرد. هم‌چنین، برای اطلاع بیشتر از میزان حمایت دولت ایران از اتباع خود در مناطق تحت سلطه عثمانی، بررسی علل ناآرامی روابط ایران و عثمانی و تأثیر آن بر شرایط زندگی اتباع ایرانی، دخالت دولت‌های دیگر در امور سیاسی-اجتماعی منطقه، و نیز مطالعه رقابت مذهبی موجود میان ایران و عثمانی، حائز اهمیت است.

یکی از اصلی‌ترین موضوعاتی که در اسناد دولتی می‌توان مشاهده کرد، مسئله تعرض، تعدی و دخالت مأموران دولت‌های دیگر در امور اتباع ایرانی است. اگرچه، به‌طور غیررسمی، اداره امور مذهبی شهر نجف برعهده علمای ایرانی بود (فهد نفیسی، ۱۳۶۴، صص ۳۳-۳۴)، ولی علمای ایرانی در امور سیاسی نیز دخالت داشتند. این امر در حالی انجام می‌شد که در بازه زمانی مدنظر، عراق عرب از نظر سیاسی در قلمرو عثمانی قرار داشت و طبق قانون، اتباع ایرانی باید از قوانین اعلامی دولت عثمانی پیروی می‌کردند. نکته مهم دیگر آنکه، مأموران دولت عثمانی در اجرای درست قوانین گاه

کوتاهی و گاه زیاده روی می کردند و بارها به اتباع ایرانی تعدی و تعرض جانی، مالی و شخصیتی می کردند (اسناد شماره ۱۹۸: GH.1321-K8-P5-041)؛ ۱۹۹: GH.1321-K8-P5-041.1). برخی تحقیقات مرتبط با دوره قاجار، ضمن تأیید این موضوع، آورده اند که روابط ایران و عثمانی در مرزهای عراق عرب، اغلب ناآرام بوده است؛ هم چنین گفته شده است که این روابط در سرحدات غربی، گاه با تجاوزات و تعدیات مأموران عثمانی همراه بوده است (شمیم، ۱۳۸۷، ص ۱۸۹). اسناد زیادی نیز، در ارتباط با تخطی از قوانین و تعرض و تعدی مأموران عثمانی به اتباع و زوار ایرانی در عتبات دیده می شود.

بیش از ۱۳۰ سند، به موضوع اشکال تراشی و تعدیات عثمانیان در امور مختلف، اختصاص دارد. هم چنین در زمینه برخورد با اتباع ایرانی، اسناد گوناگون و متعددی در زمینه اعمال زور و اجبار مأموران عثمانی بر ایرانیان وجود دارد. از جمله مسائل کلی ای که عثمانیان آن را به ابزاری برای ایجاد اشکال و اختلال در کار ایرانیان تبدیل کرده بودند عبارت است از: حوزه ازدواج و دریافت تبعیت ایرانی ها (سند شماره ۳۱۹۸: GH.1322-06-01-8)؛ تعرض به ایرانیان (سند شماره ۳۲۱۱: GH.1322-06-01-۲۶)؛ اجبار در سربازی (اسناد شماره ۱۵۴: GH.1321-K8-P6-028؛ ۳۲۴۷: GH.1322-06-01-82)؛ ایجاد مشکلات بسیار در مسیر عبور و مرور زوار (سند شماره ۳۱۹۰: GH.1321-20-09-63)؛ سختگیری در حمل جنازه ها از ایران به عتبات و بالعکس؛ رسیدگی نکردن به مشکلات اتباع و دادخواهی های آنان سند شماره ۲۸۵: GH.1321-K7-P1.1-012).

علاوه بر دولت عثمانی، در این فهرست اسنادی از دولت های روس، انگلیس، فرانسه و آمریکا نیز وجود دارد. این اسناد، نسبت به اسناد عثمانی، تعداد کمتری را شامل می شوند و اغلب نیز موضوعاتی همچون دیدار نمایندگان این دولت ها با علما و تلاش برای یافتن راهی برای نفوذ در دولت و سرزمین ایران را دربر می گیرند (اسناد شماره ۱۷۰: GH.1321-K8-P6-04۹؛ ۱۷۱: GH.1321-K8-P6-050). فهد نفیسی نیز در این باره اشاره می کند که برای کشورهای بیگانه ای همچون انگلستان، جز منافع خودش در درجه اول و سپس منافع هواخواهانش در درجه دوم، چیز دیگری اهمیت نداشت (فهد نفیسی، ۱۳۶۴، ص ۳۹). در این مقطع زمانی، به علت تفاوت در دیدگاه سیاسی میان عثمانی و کشورهای چون انگلیس و آمریکا، فعالیت مأموران این دولت ها در عراق عرب حداقلی بود.

در زمینه وضعیت اتباع ایرانی در عراق عرب -که در آن مقطع جزئی از قلمرو عثمانی بود- اسناد دولت عثمانی از اهمیت خاصی برخوردار است. این دولت به دلیل تعقیب هدف تسلط و برتری مذهبی بر عتبات برای رسیدن به برتری سیاسی و مذهبی

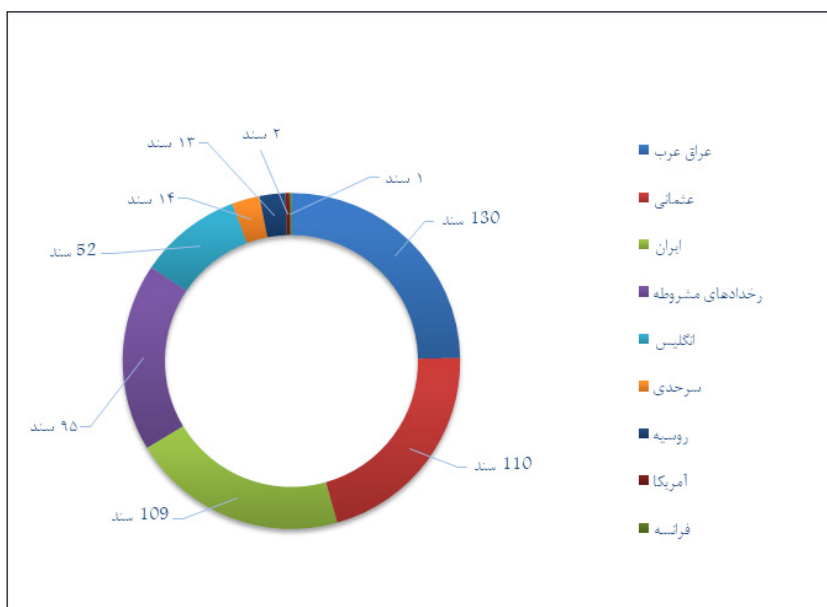
بر دولت ایران (ماشین چپی ماهری، ۱۳۹۲، ص ۹۴)، موجب تنش سیاسی در منطقه می شد و اغلب رفتارهای ضدونقیضی از خود نشان می داد. از موارد اصلی نمایانگر تنش بین دو دولت، بی توجهی دولت عثمانی به ضرورت رسیدگی به حقوق اتباع و زائران ایرانی بود (بهمنی قاجار، ۱۳۹۰، ص ۱۶۲). براساس اسناد موجود، دولت عثمانی در پاره اوقات، رویکرد مدارا و مسامحه را در پیش می گرفت و گاهی به شکلی خصمانه و با عداوت با اتباع، زوار و حجاج ایرانی رفتار می کرد. هم چنین به نظر می رسد که مأموران حاضر در منطقه در برقراری نظم راهها و امنیت کاروان های زیارتی کفایت لازم را نداشته اند (سند شماره ۲۲۴: GH.1321-K7-P5-002). مطابق اسناد موجود، این وضعیت، سبب ایجاد موقعیتی مناسب برای تعرض به زوار ایرانی می شده است؛ به گونه ای که اتباع و زوار ایرانی از این تعرضات و تعدی ها به دولت محلی و دولت ایران شکایات متعدد داشته اند. از نمونه این اسناد می توان به سند شماره ۲۲۷ این فهرست، درباره شکایت زوار از تعدی های مأموران عثمانی که در پی فضای ملتهب موجود افزایش یافته بود، اشاره کرد (GH.1321-K7-P5-005).

دیگر موضوع مهمی که در حوزه اسناد دولتی و مکاتبات درباره رخدادهای سیاسی ایران می توان به آن توجه کرد انقلاب مشروطه و فعالیت ایرانیان مقیم عتبات در این حوزه است. بیش از ۹۰ سند درباره رخدادهای جنبش مشروطیت ایران در این فهرست وجود دارد که می توان آن را در دسته بندی های جزئی تر قرار داد. بیشترین اسناد موجود در این زمینه، به جریان مشروطیت و اقدامات مشروطه خواهان ایرانی مقیم نجف اشرف و هم چنین انجمن ها و جمعیت های عصر مشروطه مربوط است که در حدود ۵۰ برگ سند را دربر می گیرد. علما نیز از دیگر گروه های فعال در صف مشروطه خواهان در این دوره بودند که حدود ۲۰ سند هم به فعالیت آنان می پردازد. بازتاب وقایع ایران و جنبش مشروطیت در عتبات و مطالبی از روزنامه هایی چون *حبل المتین* و فعالیت روزنامه نگاران (اسناد شماره ۲۸۸: GH.1321-K7-P1.1-015؛ ۲۹۳: GH.1321-K7-P1.1-022؛ ۳۸۲: GH.1319-18-38-45.1)، از دیگر موضوعات قابل توجه در این فهرست است که فراوانی آن کم تر از ۱۵ سند است (نک: نمودار ۴).

نمودار ۴

فراوانی اسناد سیاسی-دولتی

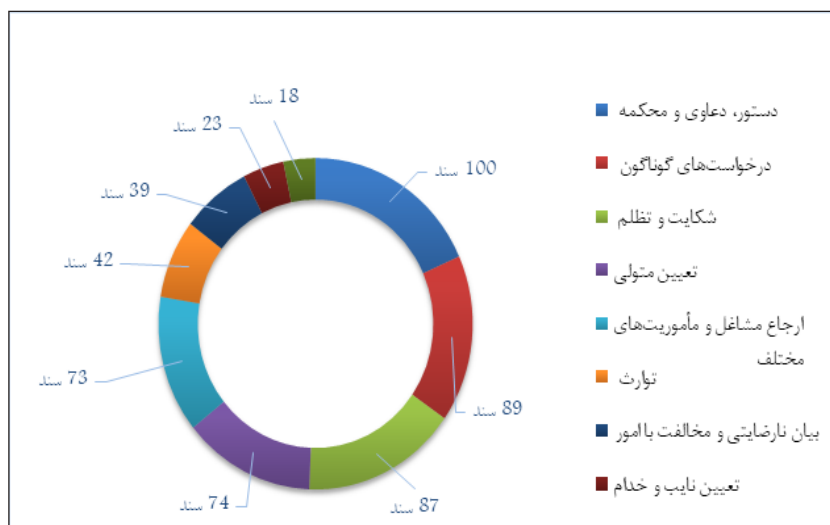

۵.۴. اسناد حقوقی، تولیت و ارجاع شغل

در اسناد حقوقی مرکز نجف، اطلاعات درخوری درباره موضوعاتی همچون تظلم، دعاوی حقوقی و ملکی، بیان نارضایتی زوار و اتباع از وضعیت موجود در منطقه و مطالبه حقوق خود، و همچنین مسائلی چون عزل و نصب صاحبان مشاغل و مأموریت‌های مختلف، وجود دارد که کمک شایانی به تقویت پژوهش‌های تاریخی می‌کند. در این اسناد، دعاوی، دستورها و محکمه‌ها با ۱۰۰ سند بیش‌ترین میزان، و عزل از مقام با ۱۸ سند کم‌ترین تعداد اسناد را به‌خود اختصاص می‌دهد. از دیگر مسائلی که با رجوع به این اسناد مشخص می‌شود روابط اتباع ایرانی با یکدیگر و موضوعات منجر به نزاع و اختلاف میان آنان است تعیین متولی اماکن زیارتی و مقبره‌ها، همچون مقبره میرزای شیرازی و مقبره آقامحمدخان، تعیین نایب و خادم اماکن، تعیین متولی اموری همچون روشنایی، و نیز انتصاب کارپرداز و مأمورانی از سوی دولت ایران برای دادن خدمات و ایجاد شرایط رفاهی مناسب برای اتباع ایرانی (اسناد شماره ۳۰۰: GH.1318-5-17-150)؛ ۴۰۲: GH.1321-K7- P1.1-033). از دیگر موضوعات اساسی اسناد مرکز نجف اشرف است که در مجموع بیش‌از ۹۰ سند به آن اختصاص دارد.

اغلب اسناد فارسی موجود در فهرست *دلیل الوثائق الفارسیه*، در زمینه اتباع مرد و موضوعات کلی مرتبط با آن‌ها تنظیم شده‌است. با وجود این، عناوین مهم و دارای ارزش پژوهشی درباره زنان نیز در این کتاب به‌چشم می‌خورد. خرید ملک در عتبات، شکایت

اتباع زن در زمینه تعرض به مالکیت شخصی آنان در این ناحیه، مشکلات میراث و نفقه، و همچنین عدم توارث شوهر و فرزندان ایرانی از نسوان غیرایرانی (اتباع عرب و عثمانی)، اصلی‌ترین مباحث حوزه زنان در اسناد است (اسناد شماره ۳۹۳۰: GH.1318-4-3-233)؛ ۳۹۴۲: GH.1318-4-3-310؛ ۴۰۱۲: GH.1318-5-8-94). در این میان، اسناد مرتبط با ازدواج، تابعیت، و مالکیت شخصی و تظلم بانوان، فراوانی بیش‌تری دارد (نک: نمودار ۵).

نمودار ۵

فراوانی اسناد حقوقی، تولیت و ارجاع شغل

۵.۵. اسناد اتباع ایرانی و علما

در بررسی موضوع اتباع ایرانی، ابتدا باید به جمعیت آنان در منطقه عراق عرب توجه کرد. اسناد مرتبط با این موضوع در مرکز نجف، می‌تواند آماری نزدیک به واقعیت به مخاطب ارائه دهد. همچنین براساس اسناد مربوط به مستمری، مواجب و مقرری، حق التولیه، ازدواج و سربازی اتباع، و نیز اطلاعات آماری موجود در اسناد علما و محصلین مدارس علمیه، می‌توان به تخمین نسبتاً دقیقی از جمعیت اتباع ایرانی در این منطقه رسید. طبق اسناد موجود، در آن دوران بیش از صد هزار تبعه ایرانی در عراق عرب سکونت داشته‌اند. در سند شماره ۱۹۶ مورخ سال ۱۳۲۱ ق، به تعدد اتباع ایرانی در عراق عرب اشاره شده است (GH.1321-K8-P5-031). حضور پر تعداد علما در عراق عرب، سبب ایجاد اشتراکات مذهبی بسیاری میان ایرانیان و اتباع عراق عرب و بعضاً کاهش نفوذ عثمانی در شهرهایی چون نجف می‌شد. به نظر فهد نفیسی، ایران با پذیرفتن مذهب شیعه اثناعشری، بر حیات اجتماعی عراق عرب به‌ویژه نجف اشرف تأثیر زیادی گذاشت. روابط مراکز شیعی ایران با مراکز عراق، سبب تحکیم نفوذ ایران در منطقه شد و زمامت مذهبی در منطقه به‌دست ایرانیان و یا علمای ایرانی افتاد؛

به‌گونه‌ای که بسیاری از طلاب و روحانیون نجف اشرف ایرانی بودند (فهد نفیسی، ۱۳۶۴، صص ۳۳-۳۴). جمعیت ایرانیان در عتبات عالیات، هر سال روبه‌افزایش بود. سرکنسول ایران در بغداد در سال ۱۳۰۰ ش، اغلب اهالی کربلا، نجف و کاظمین را ایرانی معرفی می‌کند؛ به‌همین علت، بخش قابل‌توجهی از امور این شهرها با دخالت علما که بیش‌تر ایرانی بودند (اسناد شماره ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۷، ۳۱۵: GH.1321-K7-P1.1-046, 079)، و حتی گاه با دخالت کنسول‌گری ایران اداره می‌شد (بهمنی قاجار، ۱۳۹۰، ص ۶۷). این گونه آمار و اطلاعات به‌دست‌آمده از اسناد مرکز نجف، به بازشناسی میزان حضور و تأثیر علمای ایرانی در رقابت مذهبی و سیاسی ایران و عثمانی کمک خوبی می‌کند.

براساس گزارش‌ها و اسناد موجود، ایرانیان مقیم عتبات شامل گروه‌های مختلفی می‌شدند. دسته‌ای از اتباع ایرانی، مهاجران، متولیان و تاجران بودند که به‌علت نزدیکی مرز کرمانشاهان و عراق عرب، برای تجارت به این مناطق کوچ کرده بودند و یا تولید بخشی را در اختیار داشتند (اسناد شماره ۴۵۰، ۴۵۵، ۴۵۶: GH.1318-5-15-79). دسته بعدی، مأموران دولت ایران بودند که برای خدمت به اتباع و زوار ایرانی و اشتغال در کارپردازی ایران در عتبات حضور داشتند (اسناد شماره ۳۰۰: GH.1321-K7-P1.1-033; GH.1318-5-17-150:402). دیگر گروه مهم، علما و طلاب ایرانی بودند که در مدارس و حوزه‌های علمیه نجف، کربلا و سایر شهرهای عراق عرب، به تحصیل و فعالیت سیاسی-مذهبی می‌پرداختند (اسناد شماره ۳۷۷: GH.1317-20-14-094; ۲۹۷: GH.1321-K7-P1.1-030). علما، به‌عنوان یکی از گروه‌های پرشمار ایرانی حاضر در عتبات، در فعالیت‌های متعددی شرکت داشتند. موضوعات مربوط به علما در این اسناد را می‌توان شامل مکاتبات و مراسلات آنان (شامل ۱۱۷ سند)، دخالت علما در امور سیاسی (شامل ۶۰ سند)، شرکت در امور مذهبی (شامل ۴۳ سند)، ایجاد فساد و اغتشاش (شامل ۳۴ سند)، و تحصیل طلاب در نجف (شامل ۱۷ سند) برشمرد.

وضعیت اتباع زن ایرانی، از دیگر موضوعات قابل‌توجه در اسناد اتباع است. اگرچه کمیت اسناد مربوط به زنان در این مرکز کم‌تر از سایر موضوعات است، ولی مباحث مهم و درخور توجهی را به‌خود اختصاص داده‌است که در غنای پژوهش‌های تاریخی حوزه زنان راهگشا خواهد بود. موارد مهم در این زمینه عبارت‌اند از: عزیمت زنان به عتبات؛ ازدواج نسوان؛ اتباع زن در عتبات؛ تظلم و دادخواهی زنان؛ مادرشدن زنان ایرانی و مشکلات تابعیت فرزندان؛ فوت، و حمل جنازه زنان.

ازدواج مردان ایرانی با نسوان عرب و عثمانی، وضعیت تابعیت فرزندان که از مادر غیرایرانی متولد شده‌اند، و حمل جنازه بانوانی چون منیرالسلطنه و خدیجه‌خانم (مادر عباس میرزا ملک‌آرا)^۱ از جمله مباحث یادشده در اسناد فارسی مرکز نجف است.

۱. دلیل الوثائق الفارسیه، ۱۴۰۲، ص ۵۸۹، سند شماره ۴۱۹۶.

باتوجه به داده‌های موجود در اسناد، اصلی‌ترین مشکلات اتباع ایران در عتبات را می‌توان در چهار مورد خلاصه کرد: نخستین مشکل، بی‌توجهی به اتباع ایرانی و نداشتن امنیت بود. مسئله ازدواج، اجبار در تابعیت، و اجبار به خدمت در عساکر عثمانی، موارد دیگری بود که اتباع ایران با آن روبه‌رو بودند. ازدواج اتباع ایران با اتباع عرب و عثمانی، سبب بروز مشکلات عدیده‌ای برای فرزندان آنان و موضوع تابعیت و سربازی این فرزندان می‌شد. باتوجه به اینکه دولت عثمانی، اتباع ایرانی حاضر در عراق عرب و خاک خود را به خدمت نظامی مجبور می‌کرد، این موضوع بارها در اسناد بازتاب داشته‌است. دولت عثمانی در برابر اتباع ایران، در ابتدا رویکردی منطقی در پیش داشت و افراد دارای تذکره را از خدمت نظامی معاف می‌کرد (سند شماره ۴۲۹۹: GH.1318-24-02-22.1)؛ ولی رفته‌رفته رفتار دولت عثمانی تغییر کرد و در سال ۱۳۲۱ ق قوانین سختی در برابر اتباع اجرا شد. در این زمان، دولت عثمانی ازدواج اتباع ایرانی با نسوان عثمانی را ممنوع اعلام کرد (سند شماره ۲۰۲: GH.1321-K8-P5-055). براساس این مصوبه، رجال ایرانی‌ای که از سال ۱۳۰۵ ق به بعد در خاک عراق عرب مقیم بودند اجازه نداشتند با نسوان عثمانی ازدواج کنند و در صورت انجام این کار، تبعیت آنان در عثمانی لغو می‌شد و فرزندان ذکور ایشان نیز به خدمت در عساکر عثمانی مجبور می‌شدند (دلیل الوثائق الفارسیه، ۱۴۰۲، ص ۴، سند شماره ۵۴۷). هم‌چنین فرزندان متولدشده از مادر عرب یا ترک و پدر ایرانی مجبور بودند تابعیت دولت عثمانی را بپذیرند و در ارتش این کشور خدمت کنند.^۱ اگرچه، پیش از این زمان، موارد فوق در زمینه تابعیت، میان دولت‌ها موضوعی حل شده بود و موجب درگیری شدیدی نمی‌شد، ولی نبود نظارت دقیق بر اجرای این قوانین همواره شکایت و اعتراض اتباع ایران را در پی داشت و موجب درخواست‌های زیادی برای رفع مسئله تابعیت اجباری می‌شد (اسناد شماره ۲۰۴: GH.1321-K8-P5-060؛ ۲۰۷: GH.1321-K8-P5-064).

سوء رفتار مأموران عثمانی، از دیگر مسائلی بود که اتباع ایران با آن مواجه می‌شدند. به علت تفاوت مذهبی میان ایران و عثمانی، این دو دولت همواره در نزاع مذهبی بودند؛ بنابراین برخی مأموران عثمانی به دلیل تعصب زیاد خود، شرایط سختی را برای زوار، اتباع و تجار ایرانی در عتبات ایجاد می‌کردند. از نمونه این افراد، می‌توان به «نامق‌پاشا» و «محمدبیک» پسر سلیمان‌پاشا اشاره کرد. نامق‌پاشا، والی بغداد، به تعصب بیش از اندازه خود معروف بود (اعتصام‌الملک، ۱۳۴۸، ص ۶۵). او در برابر اتباع ایرانی، رفتار نامناسبی داشت و موجب آزار و اذیت آنان می‌شد. نامق‌پاشا از هر فرصتی استفاده می‌کرد تا اتباع خارجی حاضر در عراق عرب را به تبعیت عثمانی درآورد^۲ و به دنبال برتری عثمانی بر ایران در منطقه بود. یکی از رفتارهای سوء او در مواجهه با زوار ایرانی، سوزاندن کتب ادعیه و قرآن

۱. ر.ک. به اسناد شماره
۲۰۳: (GH.1321-K8-P5-058)
۲۰۴: (GH.1321-K8-P5-060)
۲۰۵: (GH.1321-K8-P5-062)
۲۰۷: (GH.1321-K8-P5-064)
۲۰۸: (GH.1321-K8-P5-067)
۲۰۹: (GH.1321-K8-P5-069)
۲۱۴: (GH.1321-K8-P5-084)
۴۲۱۰: (۵۲۱)
و... (از دلیل الوثائق الفارسیه).
۲. از نمونه تلاش‌های نامق‌پاشا در این زمینه به پیشنهاد او به سفیر و اتباع دولت فرانسه در زمینه پذیرش تبعیت دولت عثمانی در دمامد تنش میان سفیر فرانسه و کارپرداز ایران - میرزا بزرگ‌خان قزوینی - در عراق عرب می‌توان اشاره کرد. نامق‌پاشا در این زمان، به کنت دوگوبینو، سفیر اسبق فرانسه در ایران، پیشنهاد داد اتباع فرانسه برای رفع تنش‌ها تبعیت دولت عثمانی را بپذیرند؛ که با پذیرش او روبه‌رو شد (ابوالحسنی (منذر)، ۱۳۸۷، ص ۱۹۵).

نمودار ۶

دسته	تعداد
اتباع ایران	159
مکاتبات علما	117
دخالت علما در سیاست	94
فتاوا و امور مذهبی علما	59
سربازی اتباع	26
اجبار در پذیرش تبعیت	25
تبعید	23
ازدواج اتباع	21
اتباع عثمانی	12
اتباع دولت‌های مختلف	10
اتباع روس	10
اتباع انگلیس	4

اسناد بهداشتی مرکز نجف، در کنار اسناد عزیمت زوار، اطلاعات درخوری از وضعیت سلامت و پزشکی اتباع و زوار و حجاج، اوضاع بهداشت راهها، قوانین مرزی، و بروز تنش میان ایران و عثمانی به دلیل عبور زائرین و حمل جنازه‌ها ارائه می‌دهد. سلامت و بهداشت زوار و نیز مشکلات بهداشتی جنازه‌ها و کاروان‌هایی که از سرحدات عبور می‌کردند از مباحثی بود که به شدت مورد توجه مأموران مرزی بود. شیوع بیماری‌های گوناگون، اغلب باعث توقف کاروان‌ها و صادر نشدن مجوز عبور آنان چه در مسیر رفت و چه در مسیر بازگشت از عتبات و اماکن زیارتی می‌شد (اسناد شماره ۵۹۶، ۱۰۸۷، ۱۱۳۳: GH.1329-11-13-260.1: 4-6-100). هم‌چنین این موضوع، به ایجاد وضعیت قرنطینه در مسیرهای رفت و برگشت منجر می‌شد. قرنطینه‌ها به حدی زیاد بود که در مجموع، بیش از ۲۰۰ سند، به قرنطینه و بسته شدن مرز به علت شیوع بیماری اشاره دارد. زوار ایرانی در این وضعیت، علاوه بر توقف و معطلی، باید رفتار نامطلوب مأموران سرحدی را نیز تحمل می‌کردند (سند شماره ۳۳۷: GH.1321-K7-P5-030) و به همین علت مجبور بودند زمان سختی را بگذرانند.

گورستان وسیع نجف اشرف مشهور به «دارالسلام»، از دیرباز مورد علاقه مسلمانان

زیادی برای دفن بوده است (فهد نفیسی، ۱۳۶۴، ص ۶۰). آمار دفن جنازه‌های زوار، اتباع، حجاج و بزرگان ایرانی در گورستان‌های عتبات، بسیار زیاد است. بیش از ۱۴۰ سند از *دلیل الوثائق الفارسیه*، در زمینه حمل و دفن جنازه و در حدود ۴۰ سند نیز، درباره دریافت سفارش‌نامه برای تدفین در عتبات است.^۱ طبق آمار موجود در اسناد، فقط در سال ۱۱۷۸ق، دوهزار جنازه در وادی السلام نجف دفن شده است (فهد نفیسی، ۱۳۶۴، ص ۶۰). حمل و نقل جنازه‌ها به عتبات قوانین ویژه‌ای داشت. مأموران سرحدات برای صدور اجازه عبور جنازه‌ها از ایران به عتبات و بالعکس، قوانین متعددی برقرار می‌کردند. یکی از این قوانین، پرداخت مبلغی تحت عنوان رسم حمل جنازه بود. مبلغ رسم حمل جنازه، اغلب به دلایل متعدد افزایش می‌یافت و به افزایش شکایت زوار و اتباع ایرانی منجر می‌شد (اسناد شماره ۳۴، ۳۶، ۳۷، ۴۰: GH.1321-K8-P10-017; GH.1321-K8-P10-024; GH.1321-K8-P10-019).

یکی از شروط مهم برای صدور اجازه دفن در عتبات و صحن‌های اصلی زیارتگاه‌ها، دریافت سفارش‌نامه برای حمل جنازه و دفن بود. در این زمینه، در کنار تمرکز اصلی اسناد بر مردان، چندین سند نیز در زمینه حمل جنازه و تدفین بانوان دیده می‌شود. از جمله اسناد مهم در زمینه انتقال جنازه بانوان ایرانی به عتبات و دفن در این صحن‌ها، اسناد سفارش‌نامه‌ها و شرایط حمل جنازه اشخاصی همچون منیر السلطنه، همسر ناصرالدین شاه قاجار و مادر کامران میرزا موجود است (اسناد شماره ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰: GH.1321-K8-P10-042; GH.1321-K8-P10-046). علاوه بر ضرورت دریافت سفارش‌نامه برای حمل جنازه بانوان، دریافت مجوز عبور و اخذ تذکره، از شروط مهم در عزیمت زوار به عتبات بود. برای نمونه قوام‌الدوله، وزیر لشکر، در سال ۱۳۱۸ق برای عزیمت مادرش به عتبات تذکره دریافت کرد (سند شماره ۴۳۰۱: GH.1318-24-02-37). از دیگر نمونه‌سند‌های موجود در این زمینه، صدور سفارش‌نامه برای عزیمت عین السلطنه و همسرش در سال ۱۳۲۰ق است (سند شماره ۴۳۵۱: GH.1320-20-14-88).

شیوع بیماری‌هایی چون وبا و طاعون در بازه زمانی ۱۳۱۷-۱۳۳۲ق/۱۲۷۸-۱۲۹۳ش، سبب ایجاد انواع قرنطینه در مرزها شده بود؛ و زوار و حجاج ایرانی، گاه هفته‌ها مجبور بودند قرنطینه و توقف در مسیر را تحمل کنند؛ این تأخیرهای مسافرتی، موجب بروز مشکلاتی در حمل جناز می‌شد (اسناد شماره ۴۴۰۶: GH.1321-20-09-63; GH.1321-20-09-65; GH.1321-20-09-66; GH.1321-20-09-67). برپایی این قرنطینه‌ها، با هدف جلوگیری از شیوع بیش‌تر بیماری و انتقال آن به مرزهای ایران، عراق عرب و عثمانی بود؛ ولی توقف زوار و اخذ وجوه مختلف از آنان مانند وجه معاینه، وجه تذکره، وجه حمل جنازه، به کسب درآمد عثمانی نیز منجر شده بود (سند شماره ۴۲۶۶: *دلیل الوثائق الفارسیه*، ۱۴۰۲،

۱. اسناد شماره

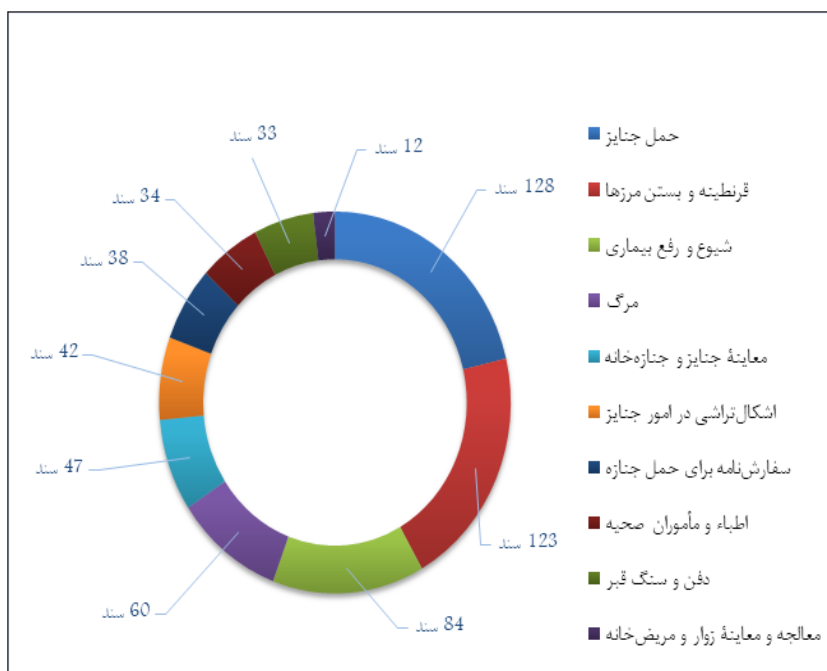
- ۵۹: (GH.1321-KA-1331-P10-045)
- ۶۰: (GH.1321-KA-1331-P10-046)
- ۶۸: (GH.1321-KA-1331-P10-059)
- ۷۱: (GH.1321-KA-1331-P10-068)
- ۷۲: (GH.1321-KA-1331-P10-069)
- و... (دلیل الوثائق الفارسیه).

ص ۶۰۰). به دلیل رعایت اصول بهداشتی، یکی از مراحل عبور جنازه از مرزها، معاینه جنازه توسط مأمور صحیه بود. این مأموران وظیفه داشتند جنازه‌ها را معاینه کنند و به خشک‌بودن یا تر بودن آن‌ها، و رعایت نکات بهداشتی در حمل آن‌ها توجه کنند. از مأموران صحیه‌ای که در این دوران در سرحدات کرمانشاهان به معاینه جنازه‌ها مشغول بودند می‌توان به «میرزا اسماعیل خان ادیب‌الحکماء» اشاره کرد که در سال ۱۳۲۱ ق به‌عنوان مأمور رؤیت جنازه به فعالیت مشغول بود (سند شماره ۵۳: GH.1321-K8-P10-037).

مأموران صحیه، باتوجه به مسئولیت خود، در دو محل مریض‌خانه^۱ یا جنازه‌خانه، به خدمت می‌پرداختند. پزشکانی که مأمور کنترل سلامت زوار و حجاج و کاروان‌ها بودند، در مریض‌خانه‌های مرزی، و نیروهای صحیه‌ای که مسئولیت کنترل و معاینه جنازه‌ها و تأیید کردن یا تأیید نکردن مجوز عبور آنان را داشتند، در جنازه‌خانه‌ها مشغول می‌شدند. یکی از مکان‌هایی که پیش از ساخت جنازه‌خانه‌ها و مریض‌خانه‌ها به‌عنوان محل کار مأموران صحیه در نظر گرفته می‌شد، کاروان‌سراها بود (سند شماره ۲۷: GH.1321-K8-P10-010.1). از برخی سربازخانه‌ها نیز در زمان شیوع بیماری و ایجاد قرنطینه، به‌عنوان محل اسکان زوار استفاده می‌شد (سند شماره ۱۸۰: ۴۱). با افزایش جنازه‌ها و شیوع بیماری‌ها، رفته‌رفته با هدف رفع مشکلات بیمارها و جنازه‌ها، نیاز بیشتری به مکان ویژه‌ای برای کار پزشکان حس شد؛ به‌همین علت، برخی مریض‌خانه‌ها و جنازه‌خانه‌ها به‌صورت مجزا تأسیس شدند. بخش عمده هزینه ساخت این اماکن، از جوهی تأمین می‌شد که به‌عنوان رسم حمل جنایز از اتباع اخذ می‌شد (اسناد شماره ۳۳: GH.1321-K8-P10-015؛ ۳۵: GH.1321-K8-P10-018؛ ۴۵: GH.1321-K8-P10-029). مرز کرمانشاهان و خانقین، دو منطقه مهم و اصلی برای عبور و مرور زوار، کاروان‌های تجاری و زیارتی، و همچنین جنازه‌ها بود (اسناد شماره ۵۴: GH.1321-K8-P10-038؛ ۶۳: GH.1321-K8-P10-050). بسیاری از جنازه‌خانه‌ها و مریض‌خانه‌ها، در این مناطق برپا می‌شدند و مأموران صحیه نیز برای انجام مأموریت خود به این نواحی فرستاده می‌شدند. آذربایجان، دیگر منطقه مرزی‌ای بود که ارسال جنازه‌ها و عبور و مرور کاروان‌ها از آن محل هم به مقصد عتبات انجام می‌شد (سند شماره ۲۲: GH.1321-K8-P10-004). مشکلات و خطرات راه، سرقت از کاروان‌ها، اشکال تراشی‌های مأموران دولت عثمانی، قرنطینه‌های طولانی، افزایش چندباره وجوه حمل، و احتمال صادر نشدن مجوز عبور جنایز، از اصلی‌ترین مشکلاتی بود که همراهان جنازه‌ها، همچون زوار و اتباع و سایر مسافران، در مرزها با آن روبه‌رو بودند (نک: نمودار ۷).

۱. در گذشته کلمه مریض‌خانه، به‌صورت
مرض‌خانه هم رواج داشته‌است.

فردار ۷

فراوانی اسناد بهداشت، سلامت و
جنازه‌ها

۶. اسامی پرتکرار در اسناد فارسی مرکز نجف اشرف

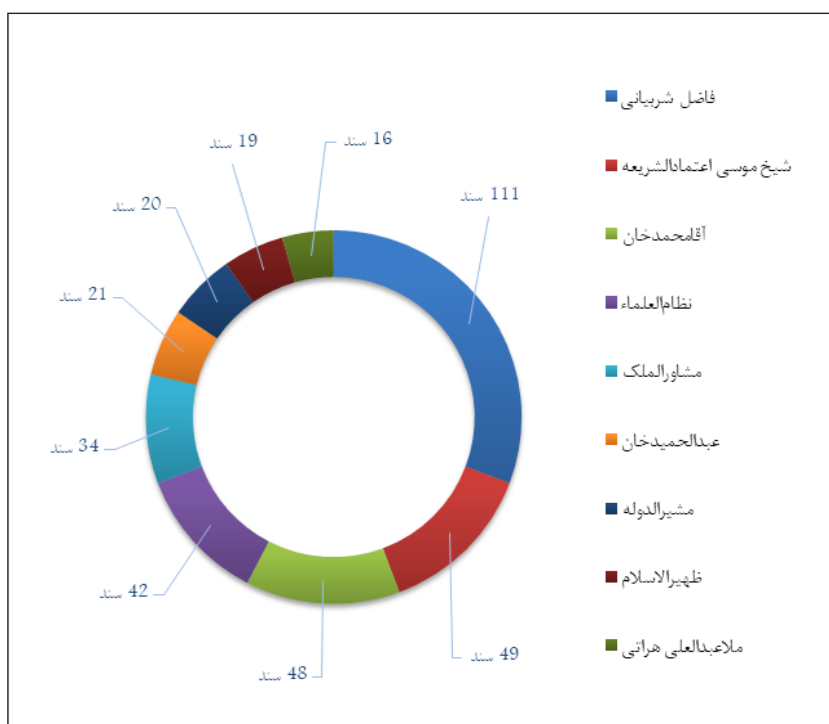
در کنار موضوعات پرتکرار در اسناد فارسی مرکز نجف، اسامی برخی از شخصیت‌ها نیز بیش از سایرین تکرار شده است؛ شرح زندگانی و فعالیت‌های این افراد، حضور آنان در رویدادهای تاریخی معاصر، و میزان عاملیت ایشان در رخدادها، می‌تواند موضوع پژوهش‌های تاریخی آتی باشد. این اسامی، عمدتاً شامل متولیان قبور، متولیان روشنایی، و شخصیت‌های مهم تاریخی است.

در این میان، شیخ محمدبن فضل‌علی شربانی معروف به فاضل شربانی، بیش‌ترین میزان سند را به خود اختصاص داده است. فعالیت زیاد او در عتبات و همچنین نقش او به عنوان یکی از روحانیون و مراجع تأثیرگذار نجف، در حوزه‌های مختلفی همچون خدمت به اتباع و زوار، تولید روشنایی عتبات، رسیدگی به اوضاع مأموران ایرانی و پیگیری مستمری، مقرری و حقوق اتباع و کارکنان ایران، رسیدگی به امور صحن‌های مختلف و همچنین اشتغال در کار تعیین متولی امور گوناگون، علت این امر است. نظام‌الملک و مشاورالملک، از دیگر افراد یادشده در اسناد هستند که به انجام امور مختلف مربوط به اتباع ایرانی در عتبات و فعالیت‌هایی در راستای رسیدگی به شکایات اتباع و زوار، هموارسازی مسیر عبور و مرور آنان، و رسیدگی به اوضاع اتباع و زوار

در عتبات می پرداختند (اسناد شماره ۱۸: GH.1321.K8-P13-070)؛ ۱۵۷: GH.1321-K8-P6-032؛ ۲۳۷: (GH.1321-K7-P5-030).

از دیگر نام‌های آشنا و پرتکرار در این اسناد، آقامحمدخان و مسئله تولیت مقبره او است. به دنبال فوت میرزاحمدعلی خان -متولی مقبره آقامحمدخان واقع در شهر نجف اشرف- (افضل الملک، ۱۳۸۴، ص ۶۶)، علما و کارپردازان ایران در پی انتخاب متولی جدیدی بودند (سند شماره ۱۹۴: GH.1321-K8-P6-098). اگرچه اکنون دیگر اثری از مقبره آقامحمدخان قاجار نیست، ولی در زمان حکومت فتح‌علی‌شاه و دیگر شاهان قاجار، مطابق رسم موجود از سوی حکومت، برای مقبره آقامحمدخان متولی، خدمه و قاری تعیین می‌شد و از مزار او نگهداری می‌شد. میرزاحمدعلی خان، از متولیان مقبره آقامحمدخان در دوره حکومت احمدشاه قاجار، در آغاز سال ۱۳۲۱ق، فوت کرد و مسئله انتخاب جانشین برای تولیت مقبره شاه فقید، موضوع چند سند شد. پس از مرگ میرزا، تحقیق برای انتخاب متولی از نیای او آغاز شد و مأموران به جست‌وجوی فرزند ذکور و یا برادر او که ساکن نجف باشد پرداختند (سند شماره ۱۶۴: GH.1321-K8-P6-042) در این زمان، برخی با ارسال گزارش‌هایی مبنی بر بلاعقب‌بودن میرزاحمدعلی خان، در جهت انتصاب عبدالحمیدخان فرزند نظام‌العلماء تلاش کردند (اسناد شماره ۱۵۱، ۱۵۸، ۱۶۳: GH.1321-K8-P6-022, 041). تا اواخر ماه صفر ۱۳۲۱، جست‌وجو برای یافتن جانشین بلافصل میرزاحمدعلی خان بی‌نتیجه ماند و به‌همین علت، عبدالحمیدخان به تولیت مقبره آقامحمدخان منصوب شد (سند شماره ۱۶۵: GH.1321-K8-P6-043)؛ ولی این انتخاب مدت زیادی دوام نداشت و در ۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۱، ذوالفقارخان فرزند میرزاحمدعلی خان، به جانشینی پدر و تولیت مقبره آقامحمدخان منصوب شد (سند شماره ۱۶۲: GH.1321-K8-P6-039). در باب تولیت مقبره، میان علما اختلافاتی وجود داشت. برخی خواهان جانشینی فرزند میرزا، و برخی به دنبال جانشینی فرزند نظام‌العلماء بودند. تنها دستاویز مخالفان تولیت بلافصل، نیافتن فرزند یا برادر میرزاحمدعلی بود که با حضور ذوالفقارخان، از میان رفت؛ ولی با وجود این، برخی هم‌چنان برای انتصاب عبدالحمیدخان مکاتبه می‌کردند؛ که این مکاتبات نهایتاً در جمادی‌الاول ۱۳۲۱ از سوی حکومت ایران رد شد (سند شماره ۱۸۲: GH.1321-K8-P6-071) (نک: نمودار ۸).

مردار ۸

فراوانی اسامی پرتکرار در اسناد فارسی

۷. نتیجه

برپایه تحلیل کمی مجموعه اسناد فارسی مرکز نجف، می توان بر اهمیت این اسناد در بازخوانی و بازسازی تاریخ معاصر ایران، به ویژه در زمینه وضعیت اتباع ایرانی و روابط ایران و عثمانی، تأکید کرد. در پاسخ به پرسش این پژوهش مبنی بر اهمیت اسناد فارسی نجف در پژوهش های تاریخ ایران، باید به صورت چندوجهی نگاه کرد. این اسناد نه تنها بازتاب دهنده حیات سیاسی، اجتماعی و مذهبی ایرانیان در خارج از حدود رسمی کشور بوده است، بلکه نمایانگر نوعی حضور فرامرزی، سازمان یافته و مستمر دولت قاجار در حوزه های مذهبی و فراتر از مرزهای رسمی قدرت هم بوده است. دولت ایران از طریق کارپردازان، متولیان و نیروهای اداری خود در نجف، عملاً نوعی اقتدار نرم را در جغرافیای مذهبی-سیاسی عتبات عالیات پیگیری می کرد که شواهد آن در اسناد این مرکز ثبت شده است. از حیث ساختاری، کمیت اسناد در حوزه های سیاسی-دولتی، مالی، حقوقی، اجتماعی، و سلامت، عمق عملکرد دولت و اتباع مهاجر ایرانی در عراق عرب را نشان می دهد. برای نمونه، اسناد موجب و مصارف و اسناد مربوط به عزیمت به عتبات، ما را با نحوه بودجه بندی، سازوکار اعزام، و دغدغه های اجرایی سفرهای مذهبی آشنا می کند؛ در حالی که اسناد مربوط به اوضاع اتباع، شرایط عبور جنازه ها، و سلامت راه ها، نشان دهنده شیوه مواجهه دولت با موانع و مشکلات اجتماعی و بهداشتی، برای تضمین

حقوق و سلامت اتباع ایرانی در آن سوی مرزها است. هم‌چنین فراوانی اسنادی چون تعдіات عثمانی، مسائل و حقوق زنان، تظلم و دادرسی‌ها، ظرفیت‌های قابل توجه این اسناد برای مطالعات تاریخ حقوق، تاریخ اجتماعی، و تاریخ جنسیت را نشان می‌دهد. از نظر محتوایی نیز یافته‌های مقاله حاضر حاکی از آن است که اسناد نجف می‌تواند منبعی غنی برای درک سیاست مذهبی ایران قاجار در منطقه باشد. گزارش‌هایی درباره فعالیت‌های ایرانیان در مرمت اماکن مذهبی، روشنایی آن‌ها، برگزاری مراسم‌های دینی، و مدیریت موقوفات، از یک سو نشان‌دهنده تعهد فرهنگی-مذهبی دولت ایران است و از سوی دیگر، از تداوم رقابت ایران با عثمانی در قالب اقتداری نرم و در یک فضای مذهبی متشنج حکایت دارد. رقابت مذاهب شیعه و سنی با نمود رقابت سیاسی ایران و عثمانی، حضور پررنگ علما در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی، و نقش آنان در نهادهای قضایی و مناسبات محلی، همه بیانگر نوعی نظم دینی-سیاسی فراملی در منطقه بوده‌است. این اسناد با جزئیاتی مانند نام افراد، مشاغل، مسیرهای سفر، هزینه‌ها، بیماری‌ها، و گزارش‌های کارپردازان، داده‌هایی را برای بازسازی دقیق تاریخ خُرد^۱ و تحلیل‌های کلان در زمینه مذهب، سیاست منطقه‌ای و تاریخ اجتماعی ارائه می‌دهند. اسناد فارسی مرکز نجف، نه تنها منبعی برای پاسخ به پرسش‌هایی درباره حضور ایرانیان در عتبات، بلکه ابزاری برای سنجش کارکرد دولت در خارج از مرزها، رابطه دولت و جامعه مذهبی، و الگوهای مواجهه با بحران‌هایی مانند شیوع بیماری، تلفات و آزار زوار، و یا تعرضات بیگانگان است. داده‌های این اسناد می‌تواند تجربه متفاوتی از تاریخ ایرانیان و اتباع مهاجر ارائه دهد و بستری را برای بازنویسی تاریخ ایران با تکیه بر تعاملات برون‌مرزی، تجربه‌های اتباع، و پیوندهای مذهبی-سیاسی در دوره قاجار، فراهم آورد. از این اسناد می‌توان به‌طور ویژه در پژوهش‌های اسلام و تاریخ تشیع، تاریخ دیپلماسی عمومی، تاریخ اجتماعی و مهاجرت، و نیز کارکرد دولت قاجار در مواجهه با عثمانیان استفاده کرد.

منابع

کتاب

ابوالحسنی (منذر)، علی. (۱۳۸۷). *حسین علی بهاء: دوستان و دشمنان سیاسی*. بی‌جا: علی ابوالحسنی (منذر).

اعتصام‌الملک، میرزا خانلرخان. (۱۳۴۸). *سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک*. (منوچهر محمودی، کوشش گر). تهران: منوچهر محمودی.

افضل‌الملک، غلام‌حسین. (۱۳۸۴). *سفرنامه قم*. (زهره اردستانی، مصحح). قم: زائر.

بهمنی قاجار، محمدعلی. (۱۳۹۰). *تمامیت ارضی ایران: سیری در تاریخ مرزهای ایران*. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

دلیل الوثائق الفارسیه: *يحتوی علی عناوین الوثائق الفارسیه فی مرکز النجف الأشرف للتألیف والتوثیق والنشر*. (۱۴۰۲). نجف: مرکز النجف الأشرف للتألیف والتوثیق والنشر.

سلیمانی، نادر. (۱۳۸۰). *مقات حج (خاطرات حج)*. (ج ۳۲، ج ۴۰). تهران: نادر سلیمانی.

شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۷). *ایران در دوره سلطنت قاجار: قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم*. تهران: بهزاد.

فهد نفیسی، عبدالله. (۱۳۶۴). *نهضت شیعیان در انقلاب اسلامی عراق*. (کاظم چای‌چیان، مترجم). تهران: امیرکبیر.

موسوی اصفهانی، حسن. (۱۳۹۲). *روزنامه سفر مشهد، مکه و عتبات ۱۳۱۵-۱۳۱۶ ق*. (رسول جعفریان و حمیدرضا نفیسی، کوشش گران). تهران: مشعر.

مقاله

خامه‌یار، احمد. (۱۳۹۸). «سنت زیارت عتبات‌عالیات، به‌عنوان بخشی از آداب معنوی سفر حج». پژوهش‌نامه حج و زیارت، سال چهارم، شماره دوم، پیاپی هشتم، پاییز و زمستان.

ماشین‌چی ماهری، شهروز. (۱۳۹۲). «تأثیر کاروان‌های زیارتی و دفن مردگان در عتبات‌عالیات بر مناسبات ایران و عثمانی (۱۲۶۴-۱۳۴۳ ق)». پژوهش‌نامه تاریخ تمدن اسلامی، سال ۴۶، شماره ۱، بهار و تابستان.

English Translation of References

Books

- Abolhasani (Monzar), Ali. (1387/2008). *“Hoseyn-‘Ali Bahā’: Dustān va došmanān-e siyāsi”* (Husayn-‘Ali Baha: Political friends and enemies). [n.p.]: Ali Abolhasani (Monzar). [In Persian]
- E’tesam Al-Molk, Mirza Khanlar Khan. (1348/1969). *“Safarnāmeḥ-ye Mirzā Khānlar Khān-e E’tesām-ol-Molk”* (Travelogue of Mirza Khanlar Khan E’tesam Al-Molk). Edited by Manouchehr Mahmoudi. Tehran: Manouchehr Mahmoudi. [In Persian]

- Afzal Al-Molk, Gholamhossein. (1384/2005). *“Safarnāmeḥ-ye Qom”* (Travelogue of Qom). Edited by Zahra Ardestani. Qom: Zā’er. [In Persian]
- Bahmani Ghajar, Mohammadali. (1390/2011). *“Tamāmiyat-e arzi-ye Irān: Seyri dar tārix-e marzhā-ye Irān”* (Iran’s territorial integrity: A journey through the history of Iran’s borders). Tehran: Mo’asseseh-ye Motāle’āt va Paḏuheš-hā-ye Siyāsi (Political Studies and Research Institute). [In Persian]
- “Dalil ol-vasā’eq al-Fārsiyah: Yahtavi ‘alā ‘anāvin al-vasā’eq al-Fārsiyah fi Markaz al-Najaf al-Ašraf let-ta’lif-e val-towthiq van-našr”* (Persian Documents: Contains the Title of Persian Documents in Najaf al-Ashraf Center). (1402/2023). Najaf: Najaf al-Ashraf Center of Writing, Documentation, and Publication. [In Arabic]
- Soleimani, Nader. (1380/2001). *“Miḡāt-e Hajj (Xāterāt-e Hajj)”* (Mighat-e Hajj (Memoires of Hajj)) (vols. 32 & 40. Tehran: Nāder Soleymāni. [In Persian]
- Shamim, Ali Asghar. (1387/2008). *“Irān dar dowre-ye saltanat-e Qājār: Qarn-e sizdahom va nime-ye avval-e qarn-e čahārdahom”* (Iran in the Qajar era: 13th and the first part of 14th centuries). Tehran: Behzād. [In Persian]
- Fahad Nafisi, Abdollah. (1364/1985). *“Nehzat-e Ši’ayān dar enḡelāb-e Eslāmi-ye ‘Arāq”* (The Shiite movement in Iraq’s Islamic revolution.). Translated by Kazem Chaychian. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mousavi Esfahani, Hasan. (1392/2013). *“Ruznāme-ye safar-e Mašhad, Makkeh va ‘Atabāt 1315-1316 AH”* (Diary of a journey to Mashhad, Mecca, and the Atabat [Shi’ite Holy Shrines in Iraq] 1897-1898 AD). Edited by Rasoul Jafarian & Hamidreza Nafisi. Tehran: Maš’ar. [In Persian]

Articles

- Khameyar, Ahmad. (1398/2020). *“Sonnat-e ziyārat-e ‘Atabāt-e ‘Āliyāt, be ‘onvān-e baxši az ādāb-e ma’navi-ye safar-e hajj”* (the tradition of pilgrimage of the holy shrines as a part of the spiritual rites of Hajj). Paḏuheš-nāmeḥ-ye *Hajj va*

Ziyārat (Hajj and Ziarah Research Journal), 4(2), Serial no. 8, Fall & Winter.

[In Persian]

Mashinchi Maheri, Shahrouz. (1392/2013). “Ta’sir-e kārevān-hā-ye ziyārati va dafn-e mordegān dar ‘Atabāt-e ‘Āliyāt bar monāsebāt-e Irān va Osmāni (1264-1343 AH)” (The influence of pilgrimage caravans and burial of the dead in the holy shrines on the relations between Iran and the Ottoman Empire (1343-1264 BC)). Pažuheš-nāmeḥ-ye *Tārix-e Tamaddon-e Eslāmi* (History of Islamic Civilization), 46(1), Spring & Summer. [In Persian]